

Duitsland (208) leidde de ontginning van natte gronden vaak tot veel weerstand, zowel actief (opstand) als passief (het heimelijk vernielen van dijken en sluizen, en het dichtgooien van kanalen). De bekende Nederlander Cornelis Vermuyden zag een groot deel van zijn investeringen en die van andere Nederlanders in Engeland hierdoor teniet gaan.

Petra van Dam

Knibbe, M., *Lokkich Fryslân. Een studie naar de ontwikkeling van de productiviteit van de Friese landbouw 1505-1830* (Historia Agriculturae 38; Groningen, Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2006, xiii + 314 blz., ISBN 90 367 2536 4).

Na zijn promotie in 1993 wilde Merijn Knibbe een monografie schrijven over de lange-termijn-ontwikkeling van de 'kostenkant' van de Friese landbouw. Dat het lang duurde voor het boek uitkwam, schrijft Knibbe in zijn voorwoord, had voordelen. Hij kon nu gebruik maken van tal van internetsites met gegevens, maar vooral van het uitgebreide digitale historisch-geografische informatiesysteem van de Fryske Akademy (Hisgis.nl), dat een concordans maakt tussen het negentiende-eeuwse kadaster en eerdere floreengegevens.

De studie van Knibbe beslaat de periode 1505-1830. Aan het begin van de negentiende eeuw kende het Friese kleigebied (net als de rest van de Nederlandse kuststrook) een kapitaalintensieve en hoogproductieve akkerbouw én veeteelt. Knibbe wil weten wanneer en hoe deze markt- en geldgerichte oriëntatie begon en zich ontwikkelde, en dat in vergelijking met die in de andere kustgewesten. Hij gaat daarbij uit van drie momentopnamen: 1511, 1700 en 1830. De volgens Knibbe te weinig gebruikte 'Aanbreng' van 1511 geeft de eerste momentopname van de waarde van het land. De herziening van de registers van de floreenbelasting uit 1700 leveren een tweede momentopname. Met het Hisgis zijn beide te verbinden voor vrijwel het gehele kleigebied van Friesland. Bij de invoering van het kadaster (rond 1830) is zelfs een overzicht van heel Friesland mogelijk.

Een gemakkelijke klus was dit boek beslist niet. Floreencohieren geven immers een tamelijk grofmazig beeld van de pachtwaarde van (delen van) boerenbedrijven. Bovendien moeten ze met een breed scala aan andere gegevens (boedelinventarissen, jaarrekeningen, kaartgegevens, boerendagboeken, bevolkingscijfers, etcetera) worden aangevuld om enig beeld te krijgen. Met veel mitsen en maren en vanuit een grote kennis van gebied en materiaal, maakt Knibbe beredeneerde schattingen van de ontwikkelingen in de productiviteit in het Friese kleigebied.

Het moeilijkst was inzicht te krijgen in het begin van de periode. Interessant is hier Knibbes conclusie dat de Friese vetemaatschappij ondanks het vrijwel totaal afwezig zijn van staatsgezag kennelijk toch bezits-, gebruiks- en overdrachtsrechten kon garanderen. Na 1525 profiteerde de Friese landbouw vooral van de pacificering van het gebied door de invoering van een

effectief centraal gezag. Boedelinventarissen laten zien dat in toenemende mate met steen werd gebouwd en dat bedrijfsgebouwen werden vergroot. De komst van aparte hooischuren, pannen daken, betegelde vloeren en koele gemetselde melkkelders zijn andere tekenen van modernisering van het Friese kleibedrijf. Uit die boedelinventarissen blijkt al in de tweede helft van de zestiende eeuw een duidelijke marktgerichtheid van zowel zuivel- als akkerbouwbedrijven. De meest opbrengende landerijen zijn de hoge en goed afgewaterde jonge kleistreken langs de kust. De groei van de productiviteit na 1720 was deels een herstel van rampen als de veepest en grote overstromingen, die de productiviteit hadden doen dalen. De bevolkingstoename gold zowel een toename van het aantal kleine zelfstandige (aardappel)boeren als — en dat in sterke mate — het aantal arbeiders. In de periode daarvoor moeten de boerenbedrijven, gezien hun omvang (volgens kloosterrekeningen, boedelinventarissen, boerenrekenboeken e.d.), ook reeds met hulpkrachten zijn gerund. Het grote aantal inwonende knechten suggereert dat anno 1570 de behoefte aan inwonend personeel zeker niet minder was dan honderd jaar later.

Het is volgens Knibbe de verdienste van de Amerikaanse historicus Jan de Vries dat hij in zijn analyse van de Nederlandse landbouw de boer laat zien als investeerder, vernieuwer en economisch actief persoon. De Vries heeft echter weinig oog voor niet-economische factoren zoals oorlogen, watersnoden e.d.. Knibbe verschilt met De Vries verder van mening over de oorzaken van de productiviteitstoename in Friesland. Hij meent dat deze eerder werd veroorzaakt door een intensivering van de landbouw op tot dan marginale landerijen, dan door een verhoging van de productie op de goede landerijen. Beter waterbeheer, bemesting en een toename van menselijke en dierlijke arbeid in voorheen marginale gebieden maakten dat mogelijk. Knibbe constateert verder, dat de visie van De Vries en Van der Woude (in *Nederland 1500-1815*) vooral gebaseerd is op de ontwikkeling van de landbouw in de periode 1580-1630. De stagnatie na 1660 gold, zo laat Knibbe bijvoorbeeld zien, niet voor Friesland.

Knibbe heeft met zo ongeveer al het materiaal dat maar te gebruiken viel de lange termijnontwikkeling van de landbouw op de Friese klei gereconstrueerd. Die poging verdient waardering. Zijn verhaal komt logisch over en zijn soms gewaagde berekeningen ogen betrouwbaar. Ze stemmen bovendien op veel punten overeen met hetgeen ook door andere auteurs wordt geconstateerd. Hoewel het Hisgis in eerste aanleg werd ontworpen voor middeleeuwse bezitsreconstructie, laat Knibbe zien dat het in combinatie met andere gegevens een wezenlijk beter inzicht verschaft in de economische ontwikkeling over een lange periode.

Zijn boek levert daarmee een belangrijke bijdrage aan de kennis van de Friese sociaal-economische geschiedenis. De verdienste is tevens, dat (opnieuw) duidelijk wordt, dat men bij de sociaal-economische ontwikkeling van Nederland voortdurend oog moet hebben voor de regionale verschillen. Uit de vergelijking met Groningen, Zeeland en Holland, die Knibbe maakt, blijkt dat De Vries en Van der Woude de landbouw in Nederland te veel gelijkstellen met die in het gewest Holland. Maar ook binnen Friesland zelf waren er duidelijke verschillen tussen de marktgerichte kustgemeenten en de zelfver-

zorgende oostelijke zandgebieden van die provincie.

Johan Frieswijk

Roth, J. D., Stayer, J. M. (eds.), *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700* (Brill's companions to the christian tradition 6; Leiden, Boston: Brill, 2007, xxiv + 574 blz., €125,-, ISBN 978 90 04 15402 5).

Dopers en spiritualisten van allerlei soort: zij zijn in de vroegmoderne geschiedenis van de Nederlanden in ruime mate te vinden. Het hier te bespreken handboek beoogt een samenvatting te geven van de resultaten van recent onderzoek op het gebied van anabaptisme en spiritualisme in het Duitse Rijk en omstreken (Zwitserland, de Nederlanden) vanaf 1521. Dat was het moment waarop verschillende voorstanders van wat later de 'radicale Reformatie' zou gaan heten zich tegen Luther begonnen te keren. Het handboek eindigt aan het einde van de zeventiende eeuw, wanneer de verschillende denominaties vast zijn komen te liggen in allerlei kerkelijke verbanden, waarheen ook spiritualisten inmiddels hun schreden hadden gericht – voor zover wij weten. Overigens wordt er meer aandacht geschonken aan de dopers dan aan de spiritualisten; misschien is dat onvermijdelijk. De laatsten hebben immers als nadeel dat zij, door het ontbreken van kerkelijke organisaties en in sommige gevallen ook zelfs van kerkelijke bindingen, moeilijker op te sporen en te bestuderen zijn, vooral als zij niets of nauwelijks iets hebben gepubliceerd en ook niet of nauwelijks in processtukken voorkomen. Belangwekkend is echter dat in elke bijdrage een nauwe verwantschap tussen anabaptisme en spiritualisme wordt aangenomen dan wel aangetoond.

Ontwikkelingen in de Nederlanden verschijnen allereerst in het artikel van Emmet McLaughlin, dat een korte weergave is van de opbloei van het spiritualisme vanaf Kaspar Schwenckfeld en zijn jongere tijdgenoot Sebastian Franck. Dit spiritualisme wordt hier kort en goed gedefinieerd als 'the tendency to suppress material mediators, be they humans or objects, between God and the individual believer', waarbij radicaal spiritualisme niet alleen de kerk en de sacramenten als middelen uitsloot, maar zelfs de bijbel (119). In dit verband behandelt McLaughlin ook in enkele bladzijden Dirck Volkertszoon Coornhert, wiens denkbeelden hij terecht met die van Schwenckfeld en Franck in verband brengt. Aan het eind van zijn bijdrage wijst McLaughlin er met klem op dat Coornherts theologische en wijsgerige werken nog op een gedegen analyse wachten. Hoe waar.

Uiteraard komen Jan van Leiden en zijn trawanten alsmede Nederlandse volgelingen van de eindtijdprofeet Melchior Hoffman voor in het artikel van Ralf Klötzer over de melchiorieten en het nieuwe Jeruzalem in Münster (1534-1535). De schrijver brengt de fatale combinatie van de golf van apocalyptische verwachtingen in de Nederlanden met pogingen in Münster het sociale, economische en politieke leven diepgaand te reformeren fraai in beeld. Maar

wat er precies in Münster gebeurde, gedurende die zestien maanden dat de stad werd belegerd, blijft grotendeels een raadsel. En evenmin, zo merkt de schrijver op, is het duidelijk wat precies de betrekkingen zijn tussen het Münsterse experiment en de bloei van het doperdom in de Nederlanden en delen van Duitsland.

Geoffrey Dipple werkt een andere band tussen dopers en melchiorieten uit in zijn artikel over de niet onaanzienlijke categorie der spiritualistische anabaptisten, tot welke hij figuren als Hans Denck en Ludwig Hätzer rekent, maar ook Obbe Philips en David Joris. Daarbij wijst de auteur op een spiritualistische traditie die reeds bij vroege hervormingsgezinden in de Nederlanden (hij noemt de immer ongrijpbare sacramentariërs) te vinden is en bij wederdopers is voortgezet. Dipple wil zijn spiritualistische anabaptisten dan ook bepaald niet in een isolement plaatsen. Integendeel, hij ziet vooral van Joris nog invloed op latere spiritualisten in de Nederlanden uitgaan.

Piet Visser behandelt de gehele geschiedenis van de vroegmoderne Nederlandse doopsgezinden, van het begin tot het einde van de zeventiende eeuw, als een dynamische ontwikkeling waarin sprake was van interactie met een steeds veranderende religieuze, politieke en sociaal-economische context. Na het Münsterse debacle ziet Visser een weg die leidt van een door profetie en spiritualistische denkbeelden bepaalde versplintering der doperse groepen tot een kortstondige eenheid onder Menno Simons. In de tweede helft van de zestiende eeuw zette de versplintering onder de doopsgezinden echter weer de toon, waarna de rust langzaam terugkeerde, maar verschillen tussen allerlei doperse groepen bleven opduiken. In het artikel van John D. Rempel over doperse literatuur en hymnologie en in de bijdrage van Brad S. Gregory over het martelaarschap zijn nog enige belangwekkende aanvullingen te vinden met betrekking tot religieuze literatuur: van Menno Simons, enige Waterlandse dopers zoals Hans de Ries, Piet Pietersz en Jan Philipsz Schabaelje, en de zeventiende-eeuwse auteur van de doperse *Martelaerspiegel*, Thieleman Jansz van Braght. Gregory wijst bovendien op de vele beschrijvingen van verhoren die juist van dopers in de Nederlanden zijn overgeleverd.

Dit is een bijzonder goed opgezet en leesbaar geschreven handboek geworden, dat voor elke onderzoeker die zich met vroegmoderne dissenters bezighoudt van waarde is. De door de beste specialisten van het ogenblik geschreven bijdragen eindigen alle met nuttige literatuur- en bronnenlijsten.

M.E.H.N. Mout

Thoen, I., *Strategic Affection? Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland* (Dissertatie European University Institute Florence 2006, Solidarity and identity; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007, 285 blz., €29,50, ISBN 90 5356 811 5).

Wie geeft wat aan wie, wanneer en waarom? Dat zijn de vragen die Irma Thoen probeert te beantwoorden in *Strategic Affection*, de bewerking van het